

Stinas

artiklar 21

INNEHÅLL

- 3 Kinesiskt majsbröd
- 4 Svenskarnas favoritmat
- 5 Umami
- 6-8 Amerika
- 9 Få bort statisk elektricitet från kläder
- 10-11 Visste du att...?
- 12-14 Koppling mellan diagnoser och kriminalitet
- 15 Kontrastmedel
- 16-17 Hjärtinfarkt
- 18-20 Kemiska reaktioner i vardagen
- 21-23 Smaksinne
- 24-26 Luktsinne
- 27 Lukt och smak
- 28-30 Norrländska mål
- 31-33 Sveamålen
- 33 Varför -er istället för or
- 34-35 Vägren

Kinesiskt majsbröd

Wotou eller wowotou, även kallat kinesiskt majsbröd från norra Kina är en typ av ängat bröd gjort av majs-mjöl. Eller 8 delar hirs mjöl och 2-3 delar sojamjöl.

”Wotou” översätts bokstavligen till ”bosak”, eftersom det liknar ett fågelbo med sin ihåliga konform. Eller ett tempeltak.

Det var billig mat för fattiga, men har förvandlats till en populär mat från dess tidigare dåliga status.

Pandor i fångenskap får det här och älskar det.

KÄLLA: Wikipedia

Svenskarnas favoritmat

Asiatiskt

Vitlök, umami, soja, chili och färska grönsaker.

Skandinaviskt

Köttbullar, Wallenbergare, rotmos med fläsklägg.

Italienskt

Pizza, pasta, citron och basilika.

Mexikanskt

Tacos, enchiladas.

Amerikanskt

Sötstarka barbecuekryddor, vitlök, lönnsirap, olja och smör.

KÄLLA: aftonbladet.se

Vad är umami?

Umami, denna underbara smak som får det att vattnas i munnen bara man tänker på den. Men vad är egentligen umami och i vilken mat kan man hitta denna smaksensation? Vi har gjort en djupdykning i den femte grundsmaken som upptäcktes i Japan för över 100 år sedan.

Den femte smaken

Sött, surt, salt och beskt – dessa är de fyra smaker som är mest kända. Men här fattas en grundsmak, nämligen den femte som kallas umami. Denna smakdimension upptäcktes först i början på 1900-talet och har idag vetenskapligt erkännande.

Asiatisk mat

Inte sällan förknippas umami med asiatisk mat. Det beror, förutom att smaken ofta förekommer i det japanska köket, främst på att namnet är japanskt och att smaken upptäcktes i Japan 1908 av den japanske kemiprofessorn Kikunae Ikeda.

Får det att vattnas i munnen

Umami får det bokstavligen att vattnas i munnen. Det är inte så konstigt när man tänker på namnet, som kommer av de japanska orden ”umai” och ”mi” som kan översättas med ”delikat” och ”smak”!

Smak svår att beskriva

Att beskriva hur umami smakar kan vara lite knepigt då det är en mix av

salt, sött och nötigt. Man brukar också säga att smaken är något buljongaktig och att den förstärker smakupplevelsen genom en lång och rik smak av fyllighet, mildhet och tjockhet. Ett bra och konkret exempel på umamismak är misosoppan som du brukar få till sushi.

Finns i mycket mat

Exempel på mat som smakar umami är lagrad ost som parmesan, sjögräs, sardeller, tomat (extra mycket i soltorkade), lufttorkad skinka och torkad svamp. Umami finns dessutom i många populära smaksättare som buljong, asiatisk fisksås, ketchup, sojasås och tabasco.

Ett alternativ till salt

Umami spelar en speciell roll i saltreducerad kost eftersom mat som smaksätts med umami smakar mer välbalanserat och därför inte brukar behöva den där extra nypan salt. Ett alternativ till salt i maten kan därför vara till exempel soja som är naturligt rik på umami.

Smaken signalerar protein

Var och en av de grundläggande smakerna fungerar som en signal för näringsämnen. Umami är smaken av aminosyror och nukleotider, och berättar när mat innehåller protein som är ett viktigt näringsämne för vår överlevnad.

KÄLLA: ica.se

Amerika

Amerika (engelska: the Americas) består av landmassorna mellan Atlanten och Stilla havet på västra halvklotet, namngivna efter den italienske upptäcktsresanden Amerigo Vespucci.

Amerika ses vanligen idag som två världsdelar, Nordamerika och Sydamerika. Indelas geografiskt i Nordamerika (med Centralamerika) och Sydamerika.

Kulturgeografiskt avgränsas också ofta Latinamerika, då inklusive både Central- och Sydamerika samt Mexiko och Angloamerika, som är USA och Kanada (bildade av engelska kolonier). Områdets totala landyta är cirka 42 000 000 km², något mindre än Asiens.

Centralamerika (ibland även kallat Mellanamerika, men då menas oftast Centralamerika tillsammans med Karibien och Mexiko) kallas den avsmalnade landförbindelsen mellan Nord- och Sydamerika. Området har fler beteckningar med varierande indelning och räknas vanligen som en region i Nordamerika, men i bl. a. sammanställningar över ekonomisk statistik behandlas den som en egen världsdel. Detta geografiska område ligger sydost om Tehuantepecnåset i Mexiko och nordväst om Atrato-sänkan i Colombia.

Ofta används Amerika för enbart USA, vilket medför en förväxlingsrisk, men är jämförbart med hur andra landsnamn förkortas i dagligt tal.

På engelska, portugisiska och spanska kommer man ofta runt problemet genom att de två världsdelarna kallas the Americas/las Américas ("Amerikorna", ett uttryck som dock aldrig har etablerats på svenska).

Namnet

Amerika namngavs efter Amerigo Vespucci, den första som insåg att Amerika var en kontinent.

Namnet används 1507 för första gången i en världskarta skapad av en tysk geograf, Martin Waldseemüller, och beskriver där Sydamerika. 1511 omnämnes det i ett engelskt skådespel och 1516 använde Leonardo da Vinci det på sin världskarta och det spreds snabbt.

Spanjorerna brukade i början ha andra namn. De kallade landet för "Den nya världen" eller las Indias occidentales (västra Indien). För Sydamerika behöll de under hela 1500-talet namnen Peruana och Brasilia. Först på 1600-talet blev namnet Amerika allmänt antaget.

Nordamerikas länder

USA (Alaska ligger väster om Kanada)
Kanada

Här talas främst engelska och franska (franska i vissa delar av framför allt Kanada).

Sydamerikas länder

Här talas främst spanska och portugisiska. Portugisiska i Brasilien, så till yta och befolkning en stor del.

Argentina
Bolivia
Brasilien
Chile
Colombia
Ecuador
Guyana
Paraguay
Peru
Surinam
Uruguay
Venezuela

Länder med delar av ytan i Sydamerika

Falklandsöarna (Storbritannien)
Sydgeorgien och Sydsandwichöarna (Storbritannien)

Centralamerikas länder

Belize
Costa Rica
El Salvador
Guatemala
Honduras
Nicaragua
Panama

Latinamerikas länder

Västindien

Dominikanska republiken
Haiti
Kuba
Puerto Rico

Centralamerika

Costa Rica
El Salvador
Guatemala
Honduras
Nicaragua
Panama

Nordamerika

Mexiko

Sydamerika

Argentina
Bolivia
Brasilien
Chile
Colombia
Ecuador
Paraguay
Peru
Uruguay
Venezuela

Icke självständigt:

Sydamerika

Franska Guyana (tillhör Frankrike)

Grönland tillhör geografiskt Nordamerika, men politiskt Europa (Danmark).

KÄLLA: Wikipedia

FLAGGKARTA ÖVER HELA OMRÅDET PÅ NÄSTA SIDA

Få bort statisk elektricitet från kläder

Jag har skrivit om statisk elektricitet tidigare, men nu tänkte jag göra det direkt relaterat till vardagsproblemet statiska kläder, speciellt efter torktumling.

Kläder av naturmaterial avhjälper mer eller mindre problemet av sig självt.

Men ibland kanske man inte kan eller vill välja det alternativet.

Då finns det andra trick att välja mellan:

Om du – som jag – inte vill använda sköljmedel, håll ättika i tvättmaskinens sköljmedelsfack.

Spraya lite vatten eller hårspray över kläderna.

Eller fukta fingrarna lätt vid hantering.

Torktumla kläderna tillsammans med bollar av aluminiumfolie.

Fäst en säkerhetsnål på plagget när du torktumlar det.

Är plagget väldigt envist kan du ha säkerhetsnålen på när du har det på dig också.

Alla de här tricken avladdar jonerna som ger statisk elektricitet.

KÄLLA: egoinas.se

Visste du att...?

KÄLLA: Instagram, 10fakta.se, Youtube

Whiteboardtext som suttit länge och inte kan suddas ut går utmärkt att få bort med handsprit (och säkert andra liknande produkter)

När fåglar flyger faller de in benen, precis som ett flygplan faller in hjulen.

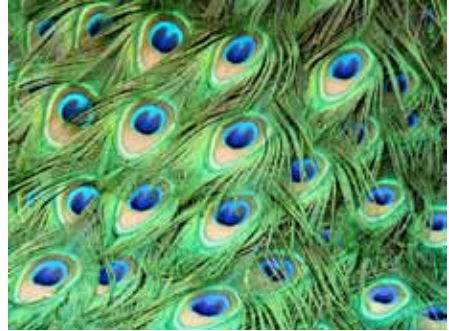
Det finns cirka 9 500 upptäckta fågelarter på jorden. Forskare och fågelskådare brukar dela upp dem i 30 olika kategorier. Fågeln är den mest utbredda djurart vi har. Hela cirka 66% av alla fågelarter finns i de tropiska regnskogarna.

Många fåglar äter motsvarande 20% av sin kroppsvikt varje dag för att få den energi de behöver till att flyga.

Den längsta fjädern som någonsin har upptäckts var på en kyckling i Japan. Stjärtfjädern var 10,59 meter (!) lång.

En fågels lungor är mycket mer komplicerade, effektivare och tar upp mer utrymme i kroppen än hos de flesta däggdjur, såsom människor. En människas lungor utgör cirka 5% av kroppen, en fågels drygt 20%. Sett till deras kropp får de med andra ord plats en hel del luft.

Påfågels stjärt består av upp till 150 fjädrar. Var och en kan vara upp till 1,5 meter lång. Den ovala fläcken i slutet av varje fjäder kallas ocelli (öga på latin), för att den liknar ett öga.

En kalkons skinnflik i ansiktet skiftar färg beroende på humör. I normala fall är den röd, men den skiftar färg till mer eller mindre blått.

Koppling mellan diagnoser och kriminalitet

Brottslingar med dyslexi

Som jag skrivit om tidigare (i artikel om dyslexi) är 40% av brittiska fångar dyslektiker, 4 gånger fler än bland befolkningen i övrigt. I Sverige finns ingen sådan studie.

Att man i Storbritannien fått fram så höga siffror är inte konstigt.

Man behöver kunna läsa och skriva ganska bra för att klara sig i samhället idag.

Brottslingar med NPF

Om vi tittar på Sverige är en annan överrepresenterad grupp i kriminalvården personer med neuropsykiatriska funktionsnedsättningar (NPF).

Även för de här personerna är möjligheterna många gånger rätt begränsade.

De allra flesta barn med ADHD blir vare sig missbrukare eller kriminella. Riskerna gäller främst de mest utåtagerande, aggressiva barnen. Pojkar långt vanligare än flickor.

Personer i riskzonen straffar ofta tidigt ut sig från kompisarna och får allt mindre kontakt med skolan.

Ofta börjar de redan före tonåren testa alkohol och droger, fastnar i ett missbruk som för dem vidare in i kriminalitet.

Den ökade risken ser man på att en stor andel vuxna blandmissbrukare och brottslingar har ADHD.

Många studier, från olika delar av världen, visar att ADHD kraftigt ökar risken att hamna i missbruk och kriminalitet.

Risken att hamna i missbruk och kriminalitet är ett tungt argument för att aktivt och uthålligt stödja barnen med NPF och deras familjer och därigenom förebygga sociala katastrofer. Det finns de som har ett inifrånperspektiv, t. ex föräldrar som förgäves ansträngt sig till det yttersta för att rädda en tonåring med NPF ifrån missbruk och kriminalitet och som upplevt ett mycket bristande stöd från samhället.

Trotssyndrom och uppförandestörning

Trotssyndrom beskriver barn som redan i förskoleåldern mycket aggressiva. De tappar ofta humöret, grälar, blir trotsiga, hämndlystna, skyller på andra.

Under de följande skolåren, upp mot tonåren utvecklar många av dem ett antisocialt beteende som kallas uppförandestörning.

Skolkar, rymmer hemifrån, snattar/stjäl, hamnar i bråk, förstör och miss-handlar.

Om problemen kvarstår upp i vuxen ålder klassas det som antisocial personlighetsstörning. Det ligger från början i ett olyckligt samspel mellan biologiska (ärflika), utvecklingspsykologiska och sociala faktorer (utanförskap).

Man ärver inte kriminalitet, men personlighetsegenskaper som i ett dåligt samspel ökar riskerna. Främst handlar det om medfödd impulsivitet och temperament.

Diagnoserna trotsyndrom, uppförandestörning och ADHD överlappar varandra till stor del. Cirka hälften med ADHD har även de andra och tvärtom.

Det är det här som bäst beskriver dem som löper hög risk att hamna i missbruk och kriminalitet.

Riskfaktorer

Kombinationen av nämnda diagnoser innebär att leva med en dubbel impulsivitet. Som att gasa för mycket med en bil (trotsyndrom – uppförandestörning) med dåliga bromsar (ADHD). Det kan leda till sociala katastrofer. De här personerna blir ofta missbrukare och kriminella redan i de tidigaste tonåren eller ännu tidigare och fastnar oftast i ett asocialt mönster.

Personerna utan ADHD brukar få problem lite senare och fler hamnar rätt igen.

Risken för att hamna i missbruk och kriminalitet är alltså starkt relaterad till graden av impulsivitet. Ju mindre ADHD-problem växer bort i ungdomen, desto större är riskerna. Stöd och behandling av ADHD minskar riskerna. Statistiskt halverar medicinering risken för att utveckla missbruk. Har man redan ett missbruk kan mediciner som liknar narkotiska preparat istället trigga.

Uppväxtmiljön har självklart stor betydelse. Samspelet med föräldrarna, deras egna psykiska tillstånd och livssituation, sträng uppfostran, socialt utarmade boendemiljöer, utanförskap i skolan och umgänge i dåliga grupper är faktorer som visar på koppling till antisocial utveckling. Därmed inte sagt att det är enkla orsaker. Att vara förälder är jättesvårt.

Ofta när föräldern brottas med liknande NPF kan det bli orimligt svårt. Föräldrar till starkt utåtagerande barn med ADHD behöver mycket stöd.

Det får även ofta förödande konsekvenser när dessa unga straffar ut sig ur skolan.

Självmedicinering

Cirka 33% av blandmissbrukare och 20% av alkoholmissbrukare har ADHD. De fastnar ofta i missbruk redan i tidiga tonåren eller ännu tidigare. Det används ofta som självmedicinering. Man upplever sig fungera som andra med måttliga doser, men det stannar ofta inte där.

Kriminalitet

De allra flesta personer med ADHD kommer aldrig att begå något brott. Men rent statistiskt finns en mångdubbelt högre risk.

Missbruket och kriminaliteten hakar i varandra och följer samma negativa mönster med tidig debut och ständiga återfall. Mönstret med stora inlärningssvårigheter och lätt för att hamna i konflikter redan från skol-

starten, tidig debut i missbruk, utanförskap och allt mindre kontakt med skolan passar in på de flesta ungdomsbrottslingar. 25% av de vuxna fångarna har ADHD och ytterligare många hade ADHD som barn. Det gäller alla länder där man undersökt sambanden. Andelen långtidsdömda fångar med ADHD är än högre.

Unga brottslingar döms ofta till vård inom socialtjänsten. Det innebär sällan att NPF uppmärksammas. När straffet blir vård på institution är det större chans. Inom kriminalvården är man numera medveten om problemet, men man har hittills inte utvecklat någon ADHD-anpassad vård.

ADHD vanligt på fängelser

På svenska fängelser har 25% av de intagna diagnosticerad eller odagnosticerad ADHD.

Cirka 25% uppfyller kriterierna för ADHD i utredningar. Men bara 10% har en diagnos. Då finns det sannolikt minst lika många till odagnosticerade.

Bristande impuls kontroll

Det finns många förklaringar till den starka kopplingen mellan kriminalitet och ADHD.

Hur de olika faktorerna hänger ihop är ingen enkel fråga.

Narkotikamissbruk hänger samman med kriminalitet och är dessutom vanligare bland dem med ADHD.

Bl. a. för att det är självmedicinering.

Narkotiska preparat fungerar annorlunda i en ADHD-hjärna än i andra. Vissa med ADHD blir lugnare och mer sammanhållna av vissa preparat.

Bara att ha droger är ju ett brott, och självmedicineringen gör att man lever på gränsen till kriminalitet hela tiden.

Men även miljöfaktorer är ett skäl till kriminalitet. Bland dem med ADHD är det vanligare att växa upp i stökiga miljöer, med fler konflikter, lägre utbildning och hög risk att utsättas för brott. Då är vägen till kriminalitet kortare.

Med ADHD är det också svårare att klara skolan, vilket kan leda till en ond spiral av utanförskap, dålig självkänsla och fler misslyckanden. Allt det ökar risken att hamna i kriminalitet. Men allt beror inte på omgivningen. En stark orsak är symtomen i sig. Inte minst den dåliga impuls kontrollen.

Den som agerar på impulser kommer oftare att begå brott. Man känner något och så gör man det. Man blir förbannad och slår, eller vill ha den här grejen och tar den. Personer med ADHD har svårare med konsekvens-tänkande.

KÄLLA: specialnest.se, attention.se

Kontrastmedel

Ett ämne som används för att öka kontrasten hos ben, blodkärl, organ eller vätskor i kroppen vid medicinsk avbildning.

Drar till sig eller förändrar olika slags strålar och annat som används vid undersökningar.

I röntgenstrålar ökar kontrastmedel radiodensiteten i en målvävnad eller struktur.

Olika typer av mekanismer

för att skapa kontrast i bilden används vid olika bildgivande metoder. Kontrastmedel kan kategoriseras som positiva eller negativa beroende på hur de bidrar till att skapa kontrast i bilden.

Något förenklat ger positiva en högre intensitet (ljusare bild) och negativa en lägre intensitet (mörkare bild).

KÄLLA: Wikipedia

Hjärtinfarkt

Åderförfettning eller åderförkalkning börjar tidigt i livet. Men du märker oftast inte av det förrän du blir äldre, beroende på om det är bra eller dåligt kolesterol. Det är väldigt vanligt att kalk och fett lagras in i blodkärlens väggar i sk plack i takt med att du blir äldre, eller tidigare. De flesta med förhöjt kolesterolvärde har det sannolikt genom en kombination av arv och levnadsvanor.

Om en bit plack går sönder i ett kranskärl runt hjärtat, bildas ett sår på kärlets insida.

Blodplättarna, trombocyterna, är till för att laga sår. Så de bildar en klump, propp, av stelnat blod, trombos.

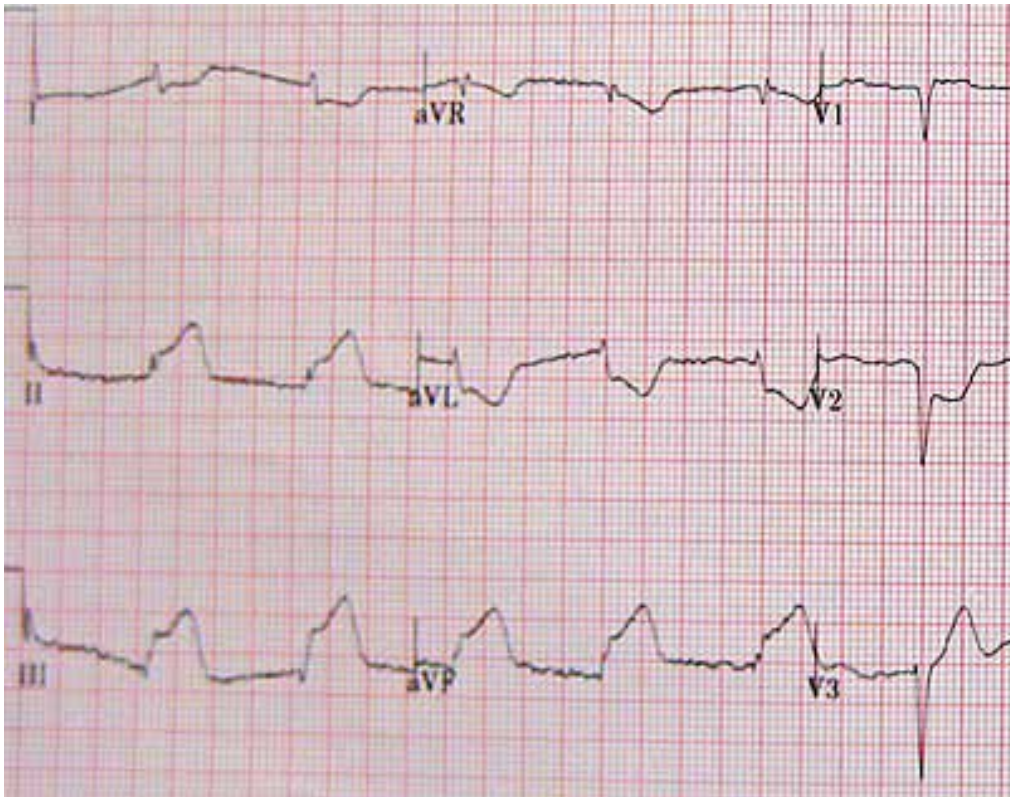
Den kan orsaka helt eller delvis stopp i kranskärl. Då blir den del som blir utan syre skadad och skadan blir allvarligare ju längre det dröjer innan proppen kan lösas upp. Den skada som blir kvar efter en propp kallas hjärtinfarkt.

Olika typer av hjärtinfarkt

De flesta hjärtinfarkter kan delas upp i två stora grupper:

ST-höjningsinfarkt och icke-ST-höjningsinfarkt.

ST-höjning syns på EKG. ST är de två delar av EKG:et som kommer efter QR.

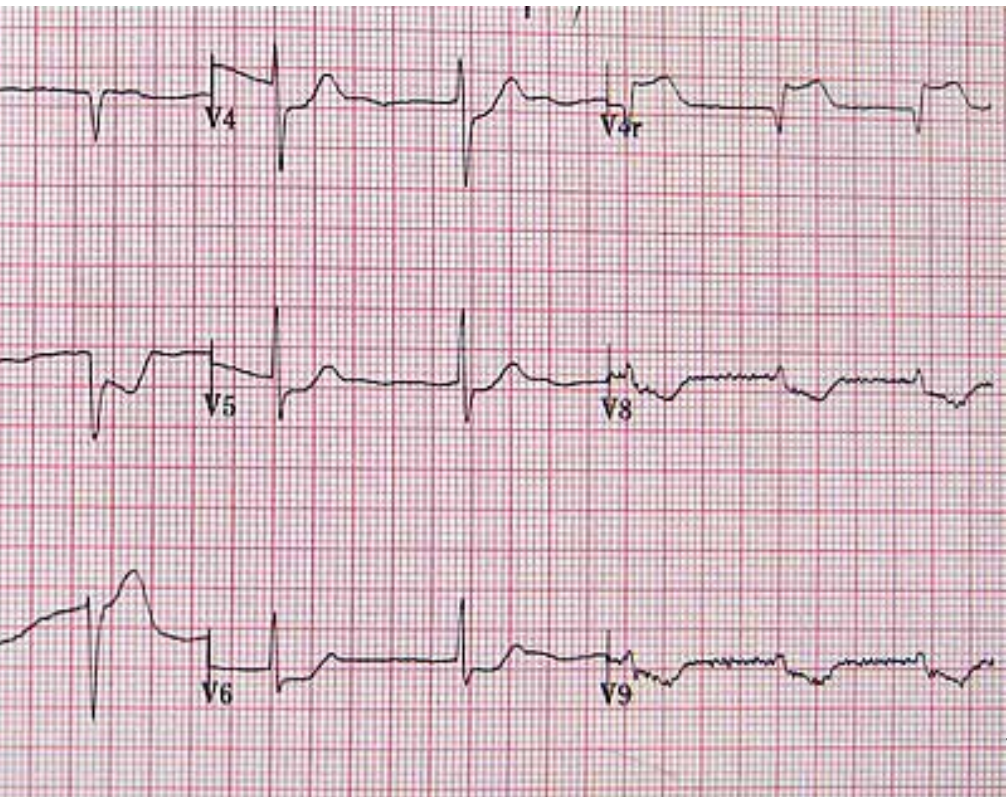
Vid ST-höjning eller STEMI (ST elevation myocardial infarction. Kärlekskramp heter myokardit på läkarspråk) är ett eller flera kranskärl totalt tilltäppt av en trombos. Detta skapar snabbt en allvarlig skada på den del av hjärtat som blir utan blod p.g.a det igentäppta kärlet. Proppen kan helt eller delvis lösas upp med hjälp av trombolys (blodförtunnande läkemedel) och/eller PCI (ballongvidgning).

En icke-ST-höjningsinfarkt, NSTEMI (Non ST Elevation Myocardial Infarction) uppstår när tromboserna bara delvis täpper igen kärlet. Den typen av infarkt skapar en mindre skada på hjärtat, men behöver fortfarande akut sjukhusvård.

Skadad hjärtmuskulatur ombildas efter ett tag till ärrvävnad, som inte hjälper till när hjärtat pumpar. En vanlig följd av en hjärtinfarkt är därför att hjärtat inte längre pumpar lika bra.

Ju snabbare du kommer till sjukhus för vård, desto mer av hjärtats pumpfunktion kan bevaras. I Kanada är tiden 90 minuter från symtom till man ska ha påbörjat öppningen av kärlet.

KÄLLA: 1177.se, hlr.nu, doktor.se,
En cell-sam historia, ki.se

Kemiska reaktioner i vardagen

KÄLLA: swetox.se, skolverket.se, svensktkott.se, professionalsecrets.se, grillguide.se, Wikipedia, taffel.se, taffel.se

I våra celler sker hela tiden många kemiska reaktioner. Exempel i vardagen är matsmältningen, matlagning eller förbränning.

Stearinljus

Vid förbränning av stearin i ett ljus omvandlas stearinet till bl. a. vatten och koldioxid. När man har blåst ut ljuset är vattnet och koldioxiden fortfarande det. Ibland ryker det från ljuset efter att det har släckts, det är stearinånga.

Matlagning

I matlagningen används värme för att skapa kemiska förändringar i maten.

Äggkokning

Vi kan ta äggkokning som exempel. I ett ägg som kokas gör värmen att bindningarna som håller samman proteinernas strängar av aminosyror bryts upp. När hettan sedan ökar ytterligare bildar dessa nu tilltrasslade strängar nya ännu starkare bindningar som tvingar ut vattnet och gör att först vitan och sedan gulan stelnar.

Maillardreaktionen

Den franske läkaren och kemisten Louis Camille Maillard (1878-1936)

upptäckte 1912 den omvälvande reaktionen som sker mellan reducerande sockerarter och fria aminosyror (proteinernas byggstenar).

De reagerar med karbonylgrupper – grupper med en syreatom och en kolatom ihopkopplade med en dubbelbindning.

Fett och protein finns det gott om i kött.

I många andra fall – kakor, bullar, rostat bröd, kaffe, choklad domineras maillardreaktioner av reaktionen mellan aminosyror och sockerarter.

Det finns ytterligare en viktig reaktion som ger smaker vid upphettning: karamellisering.

Den reaktionen sker mellan sockerarter vid högre koncentrationer och temperaturer – över 160°C för vanligt socker – och har sin specifika smakprofil. Ofta sker dessutom karamelliseringen och maillardreaktionen samtidigt.

Dessutom bidrar streckerreaktion till resultatet, se nästa artikel.

Höga koncentrationer av aminosyror och molekyler med karbonylgrupper gynnar maillardreaktionen så att den kan ske även vid rumstemperatur om än mycket långsammare.

Det är en del av förklaringen till att långlagrade ostar som gouda och parmesan blir lite kolafärgade.

Men det är först vid höga temperaturer – cirka 125°C-150°C som maillardreaktionen sker mycket snabbt.

Det är därför det är så viktigt att torka av kött före stekning och inte steka för mycket åt gången; bildningen av vattenångor håller effektivt temperaturerna nere.

Bakpulver påskyndar också maillardreaktionen, men mindre.

Egentligen är maillardreaktionen ett samlingsnamn. Det handlar om hundratals nya ämnen som uppstår genom kemisk förening. Beroende på hur länge och vid vilken temperatur maillardreaktionen sker bildas olika ämnen som ger olika smak, en del av reaktionerna sker redan innan maten får färg. Det är främst de sk melanoiderna som bildas i slutet av reaktionerna som ger färg. Andra faktorer som spelar in för vilka ämnen som bildas och i vilka mängder är vattenhalt och koncentration av de reagerande ämnena.

Det är alltså smaken som är den viktigaste med att bryna köttet i de flesta rätter. I själva verket förlorar det en aning mer vätska om man bryner det först än om det bara får koka eller ugnsbakas. Ju högre temperatur desto mer köttsaft förloras.

Maillardreaktionen förklarar också varför du får finare yta när du steker i smör än olja.

När smöret upphettas reagerar mjölkproteiner och laktos får det nötsmaken och drag av kola. Fettet och laktosen agerar även med råvaran samtidigt som vattenmängden i stekytan minskar och värmen överförs bättre vilket ger den fina stekytan.

Aminosyran lysin ger särskilt många föreningar som ger brunfärgning. Framför allt när du snabbsteker proteinfattiga potatisar och grönsaker, eller sockerfattig fisk ger smör tjockhet och färg. En del av de bildade maillardämnena tros ha antioxidanteffekt.

Men många av de aromämnen som bildas är oerhört lättflyktiga och kött smakar därför bäst precis nystekt, på samma vis som bröd smakar mest nybakat eller nyrostat. Täta förpackningar kan bara till viss del skydda gyllene kakor, sprödfriterade chips och rostade nötter.

Streckerbrytningen

KÄLLA: springer.com

Den tyske kemisten Adolph Strecker levde 1822-1871.

Streckerbrytningen, som Strecker upptäckte 1850, spelar flera roller i bildandet av smakföreningar i bearbetade livsmedel. I första hand är det den viktigaste vägen för omvandling av aminosyror till andra ämnen med betydande smakvärde. Den ger också en relativt låg energiväg för att samla aminosyroras kväve och svavel för att bilda ammoniak, vätesulfid och många smakbetydande föreningar. Slutligen tillhandahåller Streckerbrytningen en reduktionsmekanism för omvandling av ämnen och öppnar därigenom dörren till ännu mer varierande smakföreningsbildning.

Smaksinne

Smaksinnet är ett sinne människan och vissa andra djur och kan förnimma olika substanser som kommer i kontakt med smakorganen, som hos människan sitter i munhålan.

Smakreceptorerna reagerar på ämnen upplösta i vätska (saliven).

Smaksinnet tycks bara reagera på ett fåtal olika grundsmaker.

Smaklökar

Smaklökar är smaksinnets huvudorgan. Med hjälp av sinnesceller i smaklökarna kan vi känna de grundsmaker som smaksinnet är känsligt för: sött, surt, salt, beskt, umami och eventuellt också fett.

En vuxen person har mellan 5 000 och 10 000 smaklökar, men det finns stora individuella skillnader och barn har fler än vuxna.

Smaklökarna sitter i ytskiktet på papiller på tungan, gommen och i svalget. Det finns tre typer av papiller som innehåller smaklökar: svampformiga papiller, bladpapiller och vallgravpapiller.

Uppbyggnad

En smaklök är lökformad struktur bestående av en samling (20-100) avlånga smakceller (sinnescellerna) plus ytterligare några sorters celler (stödjeceller och basceller).

Smakcellerna sträcker sig från basen av smaklöken, där de har förbindelse med nervcellernas ändförgreningar, till smaklökens övre del, där de slutar

med ett litet hår (microvillus), som sticker ut i en öppning i toppen av smaklöken, den så kallade smak-poren. Smakporen kan öppnas och dras samman.

En enskild smakcell reagerar mest på en enda sorts grundsmak, men inom varje smaklök finns normalt flera sorters smakceller, så varje smaklök är därför känslig för flera olika smaker.

En smaklök lever cirka 14 dagar.

Historik

Smaklökarna upptäcktes 1867 av den tyske anatomen och antropologen Gustav Schwalbe och den svenske läkaren Christian Lovén.

Smaksinnet är ett sinne hos människan och vissa andra djur och består i förmågan att förnimma olika substanser som kommer i kontakt med smakorganen, som hos människan sitter i munhålan. Det är en form av kemoreception. Smakreceptorerna reagerar på ämnen upplösta i vätska (saliven) - till skillnad från vårt andra kemoreceptoriska sinne, luktsinnet, som är känsligt för gasformiga ämnen i luften, som löser sig i slemmet vid luktorganet för att kunna registreras. Jämfört med luktsinnet, som kan skilja på ett stort antal lukter, tycks smaksinnet bara reagera på ett fåtal olika grundsmaker. Hos människor och många andra ryggradsdjur samverkar dock smaksinnet med både luktsinnet och känselsinnet för att i hjärnan skapa den totala smakupplevelsen. Det är ofta svårt att särskilja respektive sinnes bidrag till den totala smakupplevelsen.

Grundsmakerna

Traditionellt har man brukat särskilja på 4 olika grundsmaker - sött, salt, surt och beskt. Numera räknar man också med en femte grundsmak som kommit att bli känd under sitt japanska namn - umami (se separat artikel). För alla dessa 5 smaker har specifika receptormolekyler i smaksinnets sinnesceller identifierats. På senare tid har man även identifierat receptorer som tycks vara känsliga för fett.

Papiller

Två svampformiga papiller ("champinjonbollar") och flera trådformiga. På några av de senare står "trådarna" upprätt, på en är de utvikta åt sidorna och tre har dem infällda.

Smakorganen utgörs av små knöiformade eller veckade bildningar, s.k. papiller, som finns utspridda på tungan, gommen och i svalget. I ytskiktet på papillerna sitter sedan de egentliga smakorganen – smaklökarna, som i sin tur innehåller smakceller som är känsliga för olika smakämnen. Det finns i huvudsak fyra olika sorters papiller (varav bara tre innehåller smaklökar) och de olika typerna är lokaliserade till olika ställen på tungan och i den bakre mjuka delen av gommen. Det är inte fastställt om man också kan uppfatta smaker längre bak vid tungrotten eller i den övre delen av halsen

Tidigare förekom en vida spridd missuppfattning att olika delar av tungan var specialiserade på att känna olika smaker, men så är inte fallet,

utan varje smaklök är normalt känslig för flera grundsmaker. Däremot är papillerna och smaklökarna flest och smaksinnet mest utvecklat i tungspetsen, på sidorna och i den bakre delen av tungan. Ett område mitt på tungryggen saknar papiller som är känsliga för smak.[3], vilket kan bero på att smaklökarna är känsliga för mekaniskt slitage vilket är störst mitt på tungan.

Trådformiga papiller - Papillae filiformes

De trådformiga papillerna ("trådpapiller", "filiforma papiller") innehåller inga smaklökar och tillhör därför egentligen inte smaksinnet, men de har betydelse för upplevelse av matens konsistens. De är flest och utbreder sig över hela tungryggen. De består av en tät kärna av bindväv och från övre kanten sticker mindre "trådar" ut som täcks av flerskiktat keratiniserat epitel, vilket ger dessa delar av tungan en gråaktig ton och en sträv yta som kan "gripa tag" i tuggorna. Hos rovdjur är trådarna jämförelsevis kraftigare och fungerar lite som ett rivjärn.

Svampformiga papiller - Papillae fungiformes

De svampformiga papillerna har en svamp- eller knoppliknande form och täcks av ett relativt tunt lager icke-keratiniserat epitel. Innanför epitelet ligger en bindvävsskärna som är rik på blodkärl, och det tunna epitelet gör därför att de

svampformiga papillerna framträder som små klara, röda prickar. Smaklökarna sitter på ytan i de övre delarna av papillerna. De svampformiga papillerna finns mest i främre delen och på sidorna av tungan. En enskild svampformad papill innehåller högst ett fåtal smaklökar.

Smakcellerna i dessa papiller har förbindelse med en gren av ansiktsnerven (n. facialis).

Bladpapiller - Papillae foliatae

Bladpapillerna är en serie veck och fåror i tungans slemhinna belägna på vardera sidan av den bakre delen av tungan. Varje papillfåra innehåller från ett dussin till några hundra smaklökar. Smakcellerna i dessa papiller har förbindelse med två olika nerver – ansiktsnerven och tung- och svalgnerven (n. glossopharyngeus).

Luktsinne

KÄLLA: Wikipedia, nutrolin.se, zooplus.se

Luktsinnet är det sinne som gör att människor och djur kan känna lukt. Människans luktreceptorer, d.v.s de sinnesceller som registrerar luktämnen, sitter samlade i ett litet organ högst upp i nästaket, area olfactoria.

Detta område består av luktnervceller, stödceller och basalceller.

Luktnervcellerna har cilier som receptorerna är placerade på, detta för att öka ytan.

Varje luktnervcell är kopplad till enbart en typ av receptor.

Vävnaden innehåller även körtlar som producerar slem som har till uppgift att skydda cilierna och även hjälpa till att fånga doftämnen.

Insekternas luktorgan brukar sitta på känselspröten. Luktknölen ligger ovanpå nashålans tak, på silbensplattan. Det är en utväxt av hjärnan som tar emot luktnerv-cellernas axon och kopplar om dem till hjärnans nervceller.

Luktorganet hos människan och andra högre organismer kan betraktas som en komplicerad molekyl-detektor.

Med luktsinnet kan vi urskilja 650 proteiner och ungefär 10 000 kombinationer av dessa, varav 80% är obehagliga dofter. Luktsinnet är känsligt för gasformiga ämnen i luften, som löser sig i slemmet i näsan för att kunna registreras.

Jämfört med människans luktsinne kan luktsinnet hos djur vara både komplexare och mer specialiserat på andra dofter. Se sista stycket.

Historia

Lucretius (100-talet f.Kr.) postulerade att luktsinnet fungerade genom att känna igen formen på olika former och storlekar på luktpartiklar.

Den moderna teorin verifierades av Richard Axel och Linda B. Buck som 2004 fick nobelpriset i fysiologi eller medicin för att de visat hur luktsinnet fungerar genom att klona olika luktreceptorprotein och sedan para ihop dessa med olika luktämnen.

Luktreceptorer

Människan har cirka 650 olika typer av luktreceptorer, men vi kan känna igen (särskilja) ungefär 10 000 olika lukter.

De G-proteinkopplade receptorerna, Golf, som sitter på luktreceptorcellernas yta utgör den största protein-klassen och ungefär tre procent av våra gener används för att producera luktreceptorerna. Ett doftämne binder in till Golf som i sin tur aktiverar cAMP som binder direkt till Ca⁺⁺-kanaler vilka öppnas och depolariserar cellmembranet genom att kloridjoner

också sipprar in. Depolarisationen startar en aktionspotential om den är tillräckligt stark för att nå över en tröskelnivå. Luktreceptorcellernas axon leder till olika glomerulus där andra nervceller för signalen vidare till hjärnan via luktnerven (kranialnerv I, n. olfactorius).

Signalerna från luktreceptorerna går till hjärnans olika luktcentra. Dessutom leder nerver direkt från glomerulus till det limbiska systemet och framkallar känslor. Luktsinnet är det enda sinne vars nerver inte kopplas om i talamus på sin väg till storhjärnan.

Feromoner och olfaktionen

Många djur har två separata luktorgan, ett av dessa det vomeronasala organet (Jacobsons organ) är specialiserat för att registrera feromoner, ett slags luktburna könshormoner.

Ormar registrerar lukt genom att sticka ut tungan och sedan slicka på det accesoriska luktorganet som sitter i vomern mellan näsa och mun.

Kvinnor har starkast lukt under ägglossningen och har på grund av högre prolaktinvärden generellt sett bättre luktförmåga än män. Man har gjort studier som visar att kvinnor och andra djurhonor föredrar att deras partner har en lukt som avspeglar en annorlunda immunologisk profil (HLA-antigen) något som kan antas ge avkomman ett mer heltäckande immunförsvar.

Luktämnen

För att ett ämne skall lukta krävs att dess molekyler har ett ”handtag” som luktreceptorn kan gripa tag i.

Metan, den enklaste av organiska föreningar, har inte något sådant handtag och är därför helt luktfritt. Om en av metanets väteatomer ersätts med en hydroxigrupp (-OH) får man metanol, som har en svag spritluk, men om man i stället ersätter väteatomen med en SH-grupp får man en starkt illaluktande förening, metantiol, som är ett naturligt ämne, bl. a. kan det bildas i vår munhåla.

Åldrandets betydelse

Med stigande ålder avtrubbas känsligheten för luktämnen. I snitt vart 22:a år halveras människans förmåga att känna en viss lukt. För att ett luktämne skall förnimmas lika starkt hos en 44-åring som hos en 22-åring måste med andra ord koncentrationen av ämnet vara dubbelt så stor för 44-åringen.

Användningsområden

De tusentals miljarder dofter vi kan urskilja har en stark koppling till amygdala och därmed kan doftupplevelser framkalla starka känslor. Därför kan doftämnen användas inom vården för att ersätta smärtstillande läkemedel vid operationer, eftersom doftupplevelsen kan verka som en slags hypnos som ger upphov till en avskärmning som blockerar obehagskänslan. Olika sjukdomar utsöndrar specifika dofter som möjlig-

gör tidig diagnostisering av t. ex. parkinsonpatienter. Joy Milne, som besitter ett extraordinärt luktsinne, lyckades tack vare detta upptäcka sin mans diagnos tio år innan symtomen blev synliga. I Israel forskas det på att kunna framställa en så kallad "Na-nose" som ska kunna upptäcka olika sjukdomar i ett tidigt stadium genom att analysera utandningsluft med hjälp av artificiell intelligens som efterliknar vårt luktsinne. En målsättning är att denna "näsa" ska kunna kopplas till mobiltelefoner eller klockor som ständigt kan analysera vårt tillstånd och identifiera eventuella sjukdomar innan symptom uppvisas. I och med luktsinnets koppling till amygdala och hippocampus kan dofter framkalla känslor och minnen innan dessa synliggörs för oss.

Doftupplevelser har därför kunnat användas för att motverka våldsbeteenden hos brottslingar i fängelser. Detta genom att diskutera vilka känslor och minnen olika dofter associeras med vilket möjliggör ett återfående av kontakt med sig själv. Doftminnen visar sig även vara det känslominne som varar längst, vilket innebär att olika lukter kan framkalla starka nostalgikänslor från barndomen.

Sjukdomar i luktsinnet

Anosmi - oförmåga att förnimma ett eller flera lukttämen

Hyperosmi - överfunktion i luktsinnet

Hyposmi - underfunktion av luktsinnet

Dysosmi - att saker luktar annorlunda än de borde

Phantosmi - upplevda lukter som ofta är obehagliga

Hundars luktsinne

Luktsinnet har en stor betydelse i hundens liv. Detta visar sig bl. a. i att hunden i bästa fall har över 200 miljoner luktreceptorer.

Människan har ca 5 miljoner.

Hos hunden upptar luktcentrum cirka 33% av hjärnan, hos människan 5%.

Området i hundens hjärna där lukterna processas är väldigt stort i jämförelse med hundens storlek.

Beaglen (bilden) är den hund med bäst luktsinne. Det passar perfekt hos gränspoliserna. Titta på en hund som sniffar efter narkotika i fordon, på människor eller i brev och paket. Noggrann som få eller snabbt som en raket, beroende på situation.

Lukt och smak

Hos människor och många andra ryggradsdjur samverkar smaksinnet med både lukt- och känselsinnet för att i hjärnan skapa den totala smakupplevelsen. Det är ofta svårt att särskilja respektive sinnes bidrag till den totala smakupplevelsen.

Medan smakreceptorerna enbart kan skilja mellan 6 olika grundsmaker (sött, salt, surt, beskt, umami och fett) så kan luktsinnet urskilja hundratals olika dofter i extremt små mängder.

Taste och flavor

I engelskan finns ordet flavor där luktsinne, smaksinne och trigeminusnerven tillsammans bidrar till "smaken" medan man i svenska språket inte särskiljer taste (ren smak) från flavor.

Trigeminusnerven utgår från hjärnstammen som ligger baktill under stora hjärnan. Den delar upp sig i många grenar. En stor nervgren går till nedre delen av ansiktet ner mot hakan, en andra går till kinden och en tredje går till ögat och pannan.

När sinnen sätts ur spel

Förkylning kan, som bekant, sätta smak- och luktsinnet helt ur spel under några dagar.

Personer som haft covid kan få fel på lukt- och smaksinnen för livet.

Äldre, särskilt dementa, som har svårt att äta för att de inte längre känner igen smaker, kan få fart på aptiten med hjälp av jättesöt glass. Det söta smaken är nämligen den sista som försvinner. Äter man glassen innan måltid kan det främja matlusten.

KÄLLA: diva-portal.org, neuro.se, svt.se

Norrländska mål

Norrländska mål talas traditionellt i hela Norrland, utom längst i söder och längst i norr. Inom detta väldiga område ryms många sinsemellan mycket olika dialekter som ändå har vissa gemensamma drag.

Allmänt

Norrländska mål talas i den norra hälften av Sverige, från norra Hälsingland och norrut i Härjedalen, Medelpad, Jämtland, Ångermanland, Västerbotten, Norrbotten och Lappland.

Geografiskt hör Gästrikland och södra Hälsingland till Norrland, men dialekterna där räknas inte till de norrländska målen utan till sveamålen (se nästa artikel).

De varianter av svenska som numera allmänt talas i Tornedalen och nordligaste Lappland har planterats in sent i historien och därför räknas de inte till de traditionella, naturvuxna norrländska målen.

Ett gränsfall i dubbel bemärkelse är de härjedalska målen. De har mycket gemensamt med de norrländska målen, men också stora likheter med de östnorska. Särskilt i äldre svenska dialektbeskrivningar klassificeras de därför ofta som norska mål.

Traditionell indelning

Norrbottensmålen grupperar sig naturligt kring älvdalarna och benämns också efter dessa: kalixmål, lulemål, pitemål.

Målen kring Skellefteälven och Umeälven brukar kallas nordvästerbottniska respektive sydvästerbottniska mål och fortsätter i mer eller mindre uttunnad form långt in i Lappland.

Dialekterna i de sent koloniserade inre delarna av Lappland kallas vanligen nybyggarmål.

Ångermanländska mål talas i Ångermanland, men också i angränsande delar av södra Lappland (Vilhelmina, Dorotea och Åsele kommuner). Bjurholms och Nordmalings socknar i nordöstra Ångermanland utgör ett övergångsområde mellan ångermanländska och sydvästerbottniska mål.

I Jämtland talas många olika jämtmål, som grovt kan delas in i västjämtska, centraljämtska, sydjämtska, nordjämtska och östjämtska.

Medelpadsmålen är relativt enhetliga, bortsett från Haveröområdet längst i väster, som närmast hör samman med målet i Ytterhogdals socken i nordvästra Hälsingland.

Tillsammans kallas dessa mål ibland Hogdalsmål. I resten av norra Hälsingland talas nordhälsingska mål.

Språkhistorisk bakgrund

De norrländska målens historiska utveckling är svår att rekonstruera, framför allt p.g.a. bristen på bevarade texter som språkligt representerar norra Skandinavien. Den främsta källan till information om dialektala

Ljudförhållanden i äldre tid är i stället ortnamnen, som ofta finns i medeltida skrifter. I ortnamnen bevaras dessutom inte sällan ett lokalt uttal som överförts muntligt under mycket lång tid, oberoende av senare influenser på dialekten i övrigt. Med de språkliga ledtrådar som finns brukar man anta att de norrländska målen formades av västnordiska och sydliga influenser under 1500 år eller mer.

Sedan 1500-talet har många västnordiska språkdrag trängts tillbaka och utplånats på stora områden, genom det allt starkare inflytandet från centralmakten i Mälardalen.

Idag

De traditionella norrländska målen förändrades mycket under 1900-talet och på de flesta håll har dialektutjämnningen kommit långt. I dag är det också ovanligt att barn och ungdomar får växa upp med ett levande norrländskt mål och lära sig det som sitt första språk. Vissa dialektdrag lever dock kvar. T. ex. avhugning av ord.

Typiska språkdrag

”Tjockt” l

Tjockt l är vanligt i de norrländska målen, liksom i många andra svenska dialekter. Tjockt l uttalas längre bak i munnen än vanligt, ”tunt” l.

Mer om detta finns i nästa artikel.

Främre sche-ljud

I Västerbotten och Norrbottens län (alltså även landskapet Lappland) uttalas sche-ljudet långt fram i munnen, som rs i ordet fors.

Presensändelsen -er faller bort

Ändelsen -er faller bort i presensformer av verb.

Exempel: Jag tycker blir jag tyck och hon sitter blir hon sitt.

Adjektiv böjs inte i plural

Adjektiv böjs inte alltid i plural i norrländska dialekter.

Exempel: De (eller snarare dom) är fin, de är fina på rikssvenska.

Frågeordet vars

Frågeordet vars används i stora delar av övre Norrland.

Det kan betyda både ’var’ som i ”jag var” och ’vart’ som i ”var bor”.

Exempel:

Vars äkte hon? (Vart äkte hon? på rikssvenska)

Vars är dom? Var är de? på rikssvenska)

Ordgruppsaccent

I svenskan kan många verb, t. ex. gå, stå och komma, kombineras med prepositioner eller adverb. Gå ut, gå in, gå bort, gå hem, gå sönder, gå under o.s.v.

I rikssvenskan, liksom i de flesta dialekter i Svealand och Götaland, ligger huvudtrycket så här: gå u’t, gå i’n osv.

Helt annorlunda är det i de norr-
ländska målen. De har samma
betoningsmönster som sammansatta
ord vanligtvis har, vilket innebär att
gå ut betonas likadant som gråtrut.
Det kallas ordgruppsaccent.

Den är även utmärkande för de
östnorska och trönderska målen.
Den finns även i några svenska
områden nära norska gränsen: nord-
västra Dalarna (Lima, Transtrand,
Särna, Idre), norra och västra
Värmland, norra Dalsland och norra
Bohuslän. Även i en del uppländska
dialekter.

Ord och uttryck

bängla (strula, tjorva med någonting)
fara (alla sätt att ta sig någonstans)
gatt (var tvungen)
gitt (måste, är tvungen)
harta (hälften)
he (sätta, ställa, lägga)
hurven (kall, småfrusen)
huvvaligen (usch)
hänna/jänna (här)
karra (godis)
kuse (insekt, småkryp)
leva om (vara högljudd, väsnas)
nalta (lite grann)
pumla (julgranskula)
pärer (potatisar)
sekig (långsam)
sno om (vända om)
sjå sig (lugna sig)
vara lämnen (ha
träningvärk, vara öm i kroppen)

KÄLLA: isof.se

Sveamålen

Geografiskt hör Gästrikland och södra Hälsingland till Norrland, men dialekterna där räknas inte till de norrländska målen utan till sveamålen.

Sveamål är ett samlingsnamn för många vitt skilda dialekter inom främst Svealand. Här ingår dialektmässigt landskapen Södermanland, Uppland, Dalarna, Västmanland, Närke, sydöstra Värmland, Gästrikland, södra Hälsingland, Östergötland, nordöstra Småland och Öland.

Om sveamål

Uppland är centrum för sveamålen. Sveamålen kan delas upp i undergrupper:

uppsvenska mål, bergslagsmål och mellansvenska mål samt dalmålen i övre Dalarna.

Uppsvenska mål

Uppsvenska mål talas i Uppland, östra Västmanland, södra och östra Dalarna, Gästrikland, södra Hälsingland, samt i norra och östra Södermanland. Uppland är centrum för uppsvenska.

Mellansvenska mål

Mellansvenska mål är en blandning mellan uppsvenska mål och götamål och de trakter som ingår i detta övergångsområde använder alltså språkdrag från båda traditionerna.

Mellansvenska mål talas i Östergötland (förutom i sydväst), södra och västra Södermanland, Närke, västra Västmanland och längs Östersjöns kust i nordöstra Småland, samt på Öland.

Typiska språkdrag

Sveamålen har språkdrag som är gemensamma för alla eller en del av de dialekter som räknas hit.

Bortfall av -t

Bortfall av -t i ändelse: skuri 'skurit', äti 'ätit', kasta 'kastat', sprunge 'sprungit', huse 'huset', take 'taket'

Tjockt L

Något av det svenska språkets mest spännande inslag är l-ljudet, som kan uttalas på två olika sätt. Å ena sidan har vi det tunna som uttalas med tungspetsen och dominerar i rikssvenskan. Å andra sidan finns det tjocka l-ljudet, där tungan dras bakåt mot gommen.

Framför allt är det tjocka l-ljudet vanligt inom vissa dialekter, där det kan finnas i sammanhang där rikssvenskan har tunt l-ljud.

”Tjockt” L finns i folk, vråla: foLk, vråLa

Gammal, kavel, mögel och segel har oftast tjockt l.

Men himmel, hyvel, gödsel, orgel, cykel, spegel, toffel och tunnel har tunt.

Någon regel för när det ska vara vilket tycks inte finnas.

Slutet ä-ljud

Slutet ä-ljud som sammanfaller med e-ljudet. Detta fenomen är framför allt vanligt i Uppland och Södermanland. Observera att ä-ljudet inte uttalas mer slutet när det kommer före r-ljudet. Exempel: veg 'väg', tre 'trä'.

Diftonger – en vokal blir två

En diftong är en vokal som uttalas som två olika ljud.

I övre Dalarna används vid sidan av många nya diftonger, även sådana som användes i fornnordiska; de kallas ofta primära diftonger.

I mellansvenska mål är det vanligt med diftonger, men som inte är en kvarleva av de diftonger som fanns i fornspråket. I mellansvenska mål rör det sig alltså om nya diftonger.

I Eskilstuna i Södermanland uttalas t. ex. ordet hör ungefär [hö'er]: Det är klart att man hö'er. På ungefär samma sätt kan det låta i Närke och i Västmanland.

I Östergötland i de trakter där man talar mellansvenska mål är det också vanligt med nya diftonger. Men de uttalas lite annorlunda än i Södermanland, Närke och Västmanland.

Exempel:

bil uttalas ungefär [beil]
gul uttalas ungefär [gäul]
år uttalas ungefär [oär]

Ord och uttryck

bakanför 'bakom' (används i Småland och på Öland, men även i Norrland)

bubba 'bära'

så dan-t 'så hemskt, besvärligt, smutsigt' (mest i Östergötland)

e 'inte, i nekande uttryck, i t. ex. inte vet jag e' (vanligt i Uppland m. fl.)

eller 'i nekande uttryck, i t. ex. inte vet jag eller' (vanligt i Gästrikland och Hälsingland)

flia 'tina, smälta, värma upp' (vanligt i Uppland, men även på Gotland)

föll 'väl'

händig 'konstig' (används i Gästrikland)

glana 'titta' (vanligt i Östergötland)

horva 'åker, äng' (används mest på Öland)

hänna/hännä 'här, hit', i t. ex. änt då fint hännä, 'visst är det fint här'

höj/hoj 'hej'

i bak 'i baksätet (på bilen)' (används i Uppland)

i fram 'i framsätet (på bilen)' (används i Uppland)

ivrig 'orolig, rädd' (vanligt i Närke och Södermanland)

karta 'klättra' (används mest i Södermanland)

karig/kärig 'kaxig'

lär 'måste, i t. ex. du lär göra det 'du måste göra det' (mest i Gästrikland och Hälsingland)

norsylingar 'fisken nors' (används i Närke, Östergötland, Västmanland)

rackri(g) 'busig' (mest i Östergötland)

snarskank 'krokben, i uttrycket lägga snarskank, 'lägga krokben, fälla någon'

sunsa 'suga upp vätska' (mest i östra Småland)

träligt 'tråkigt, trist, besvärligt (vanligt i Närke, Södermanland och Östergötland)

tula 'kela, smeka, tala smekande' (används i Uppland) (googla texten till visan Tula hem och tula vall)

tynnre 'tunnare' (mest i Uppland och Södermanland)

åcken 'vilken' (åtminstone i södra Hälsingland)

åggig 'sur, tjurig, grinig'
(används i Västmanland)

KÄLLA: isof.se, st.nu

Varför -er istället för -or?

Att många idag tycker att det är mer rätt att uttala ord som mammor, sagor med -or beror på att ändelsen har kommit att stavas så och att många menar att stavningen bör styra uttalet.

Det har alltid funnits olika sätt att uttala dem på.

I äldre svenska uttalades de inte med -or, utan snarare med ett ö-liknande vokalljud, som mer liknade en -er-ändelse (försvinner kan fortfarande ibland låta som försvinnör, t. ex. i sång). Denna gamla uttalsform finns kvar och används av många, medan andra använder den mer skriftnära -or-formen. Denna uttalsvariation mellan -er och -or gäller de ord som i det fornsvenska tregenussystemet (femininum, maskulinum och neutrum) var femininer: kvinnor, kvigor, mammor, sagor, lågor, rosor o.s.v.

I Hälsingland och på flera andra håll är -er istället för -or dialektalt.

KÄLLA: frageladan.isof.se

Vägren

Vägren kallas den del av vägen som ligger utanför körbanan. Vägrenen kan vara gräsklädd, grusbeklädd eller belagd.

I Sverige är vägrenen regelmässigt belagd.

Namnet

Efterledet -ren har samma rot som ordet ränna (som i takränna etc.). Dikesrenen var den obrukade mark längs diket där marken var för lös eller brant för att kunna brukas.

Funktion

Vägrenen är en viktig del av vägbanan. Den ökar vägtrafikens tillförlitlighet och minskar olycksrisker för både trafikanter, vägarbetare och bilbärgare. Vägrenens många funktioner inkluderar:

Ge utrymme för förare att återta kontrollen över sitt fordon vid sladd och liknande.

Ge utrymme för säker ”parkering” av fordon som gått sönder eller fått bränslestopp.

Ge utrymme för att säkert genomföra rutinmässiga driftåtgärder på vägen.

Utgöra tillfällig körbana i samband med trafikolyckor, större vägunderhållsåtgärder och ombyggnation.

Utgöra del av vägens säkerhetszon.

Bidra till god siktlängd.

Genom att ge trygghet maximera trafikflödet och därmed vägens framkomlighet. På vägsträckor med smal vägren

ökar variationen i hastighet i samband med tvär kurva, skymd sikt osv.

Ge huvudfilernas ytterkant sidostöttning och därmed förebygga att kanten förstörs av tunga fordon.

Fungera som gång- och cykelbana, som vid behov även kan användas av övriga trafikanter (inte tillåtet på markerad gång- eller cykelbana).

Regler

Vägrenen är främst avsedd för gående, cyklar, mopeder och långsamtgående fordon, men den får användas av övriga trafikanter.

Man får tillfälligt färdas på vägrenen för att t. ex. underlätta omkörning. När man svänger tillbaka ut på körbanan har man väjningsplikt mot fordon som redan är ute på den, enligt utfartsregeln. Det är inget krav att använda vägrenen och det är förbjudet att tränga ut någon på den.

Vägrenar på motorvägar/

Motortrafikleder har helt andra regler. Förbud mot gående, cyklist, mopeder (även moped klass I) och långsamtgående fordon.

Vägrenen avskiljs med spärrlinje. Det är förbjudet att färdas på den utom vid fel på fordonet, bogsering och dylikt.

Vägrenens bredd

I Sverige finns flera olika vägrensbredder. De bredaste vägrenarna på landsväg finns på tvåfiliga 13-metersvägar, nästan 3 meter breda, men de flesta sådana vägar har byggts om eller kommer att byggas om till skiljebanor eller mötesfria landsvägar (2+1-vägar med vajerräcke) och förlorar då vägrenarna. Motorvägar har i allmänhet breda vägrenar.

På senare år har nya vägsträckor klassats som motorvägar, trots att inre vägren och/eller bred yttre vägren saknas.

KÄLLA: Wikipedia

PAPPER OCH STYGN

